

O'QUVCHILARNI KIBERBULLINGDAN HIMOYA QILISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Fatayeva Farodiba Rustamovna,

*Buxoro muhandislik texnologiya instituti, Raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etish bo'limi
bo'limiga Kontent – menedjer*

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida kiberbullingning dolzarb muammosiga bag'ishlangan. So'nggi yillarda ushbu hodisaning tarqalishi butun dunyoda tashvish tug'dirib, Internetdan foydalanadigan o'quvchilarning xavfsizligiga tahdid solmoqda. Ta'lim muhitida kiberbulling va an'anaviy bezorilikning o'zaro bog'liqligi va uyg'unligi muammosi ko'rib chiqiladi. O'quvchi shaxsini muvaffaqiyatli rivojlantirish, uning intellektual, ma'naviy va axloqiy shakllanishi o'quvchilarning ota-onalari va o'qituvchining yaqin hamkorligida amalga oshirilishi kerak.

Kalit so'zlar: kiberbulling, kiberbullingning tarqalishi, onlayn bezorilik, ta'lim muhiti, ota-onalar, o'quvchilar.

ЗАЩИТА УЧАЩИХСЯ ОТ КИБЕРБУЛЛИНГА КАК АКТУАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Фатаева Фародиба Рустамовна,

*Бухарский инженерно-технологический институт, кафедра внедрения технологий
цифрового образования - менеджер*

Аннотация. Данная статья посвящена актуальной проблеме кибербуллинга среди учащихся в образовательной среде. В последние годы распространение этого явления вызвало обеспокоенность во всем мире, угрожая безопасности учеников, пользующихся Интернетом. Рассмотрена проблема взаимозависимости и сочетания кибербуллинга и традиционного буллинга в образовательной среде. Успешное развитие личности ученика, его интеллектуальное, духовно-нравственное формирование должно осуществляться в тесном сотрудничестве родителей и учителя.

Ключевые слова: кибербуллинг, распространенность кибербуллинга, онлайн-буллинг, образовательная учреждения, родители, учащихся.

PROTECTING STUDENTS FROM CYBERBULLYING AS A PRESSING PEDAGOGICAL PROBLEM

Fataeva Farodiba Rustamovna,

*Bukhara Engineering and Technology Institute, Department of Implementation of Digital
Education Technologies - Manager*

Annotation. This article is devoted to the current problem of cyberbullying among students in the educational environment. In recent years, the spread of this phenomenon has caused concern around the world, threatening the safety of students using the Internet. The problem of interdependence and combination of cyberbullying and traditional bullying in the educational environment is considered. The successful development of a student's personality, his intellectual, spiritual and moral formation should be carried out in close cooperation between parents and teachers.

Key words: cyberbullying, prevalence of cyberbullying, online bullying, educational institutions, parents, students.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan Internet o'quvchilarning o'qishi, mehnati va hayotining muhim qismiga aylandi. Butunjahon kompyuter tarmog'ining o'quvchi uchun ochadigan imkoniyatlari cheksizdir. Bu nafaqat ta'lim xizmatlari va global axborot makonidan ma'lumot olish, balki virtual aloqadir. Internet, albatta, ko'p foyda keltirgan bo'lsa-da, u ko'plab salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, ulardan biri kiberbullingdir.

Kiberbulling deb raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan bullingga aytiladi. Bu ijtimoiy media, xabar almashish platformalari, o'yin platformalari va mobil telefonlarda sodir bo'lishi mumkin. Bu takroriy xatti-harakatlar bo'lib, nishonga olinganlarni qo'rqitish, g'azablantirish yoki

sharmanda qilishga qaratilgan. Misollar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- ijtimoiy tarmoqlarda kimdir haqida yolg'on ma'lumotni tarqatish yoki kimnidir xijolatli fotosuratlarini joylashtirish
- xabar almashish platformalari orqali zararli xabarlar yoki tahdidlar yuborish
- kimningdir nomidan ish qilish va ularning nomidan boshqalarga haqoratlaydigan xabarlar yuborish.

Yuzma-yuz bulling va kiberbulling ko'pincha bir-biri bilan bir vaqtda sodir bo'lishi mumkin. Ammo kiberbulling raqamli iz qoldiradi, bu foydali bo'lishi mumkin bo'lgan va tahqirlashni to'xtatish uchun dalillar keltirishi mumkin bo'lgan yozuvdir.

Kiberbulling (kiberhujum) – bu Internet texnologiyalaridan foydalangan holda ta'qib qilishning bir shakli. Uning namoyon bo'lish shakllari har xil – haqorat, shantaj, tahdidlar, tuhmat, ta'qib va hokazolar. Kiberbullingga sabab bo'luvchi omillar zahirida ko'pincha uning tashabbuskorining psixologik muammolari (qo'rquvlar, voqea-hodisalar kompleksi, travma) yotadi.

Kiberbulling jabrlanuvchisiga ta'sir o'tkazish uchun ular ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta, messenjerlar va boshqa onlayn platformalardan foydalanadilar, chunki bu vositalar orqali har qanday ma'lumot yashin tezligida tarqaladi. Kompyuter yoki telefonning tugmasini bitta bossa bo'ldi – haqoratomuz va badnom qiluvchi sharmandali fotosuratlar, video tasvirlar, masxaralovchi rasmlar, turli mish-mishlar juda katta auditoriyaga yetib boradi. Internet va mobil telefonlardan foydalangan holda, kiber tajovuzkorlar o'z jabrdiydalarini tunu kun qo'rquvda ushlab turib, ularga o'z hayotlarini to'liq nazorat qilish illyuziyasini yaratib berishlari mumkin.

Kiberbullingni qanday aniqlash mumkin?

Ikkita asosiy xususiyat sizga kiberbullingni aniqlash imkonini beradi.

1. Muddatli davom etish. Tizimli ravishda takrorlanadigan harakatlar.
2. Aniq belgilangan tomonlarning mavjudligi. Har doim tajovuzkor va jabrlanuvchi bor. Virtual dunyoda tajovuzkorni aniqlash qiyin bo'lishi mumkin. U o'zini osongina yashirgan holda ko'plab akkauntlarni yarata oladi. Bu kiberhujumchi kimligini tanib olishni qiyinlashtiradi. Shuningdek, tajovuzkorning ko'pincha sheriklari ham bo'ladi.

Kiberbulling qanday xavflarni olib keladi?

Psixologik buzilish. Kiberbulling jabrlanuvchilari, ayniqsa, o'smirlar haqida gap ketganida, ular ko'pincha yakkalanib qolishadi, o'zlariga nisbatan ishonchlari pasayadi, o'zlarini namoyon qilish bilan bog'liq muammolar paydo bo'ladi, tashvishlanish va xavotirlanish kabi depressiv holatlar darajasi ortib ketadi va o'z joniga qasd qilish fikrlari/urinishlari paydo bo'ladi. Shaxs doimiy stressda, faqat salbiy his-tuyg'ularni boshidan kechiradi va ba'zida jabrlanuvchi roliga juda odatlanib qoladi.

Somatik buzilish. Salbiy his-tuyg'ular va qo'rquv iskanjasida surunkali uyqusizlik, bosh og'rig'i, ishtaha yo'qolishi kabi psixosomatik kasalliklar paydo bo'lishi mumkin.

Bugungi kunda ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasida kiberbulling keng tarqalgan bo'lib, uning kuchayishi bugungi jamiyatda xavotir uyg'otmoqda.

2019 yilda K.D. Xlomov va boshqalar o'quvchilarning 70% ga yaqini kiberbullingdan aziyat chekishini va 44,3% tajovuzkor sifatida harakat qilishini ta'kidladilar [2]. Shuni hisobga olish kerakki, o'quvchilarning aksariyati onlayn ta'qibni jiddiy muammo deb bilishadi.

Shunday qilib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi virtual dunyoda salbiy, agressiv xatti-harakatlar, muloqot tendentsiyasining paydo bo'lishiga yordam berdi. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu muammo butun dunyoda keng tarqalgan bo'lib, bolalar va o'quvchilarning Internetdan foydalanish xavfsizligiga tahdid soladi va bu bizning tadqiqotimiz mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, tadqiqotning maqsadi ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida kiberbullingning xususiyatlarini aniqlash edi.

Ushbu maqolaning vazifalari: nazariy tahlil jarayonida ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida kiberbulling muammosini ko'rib chiqish, shuningdek, ta'lim jarayonining barcha sub'ektlari uchun kiberbullingga qarshi kurashishning asosiy strategiyalarini ishlab chiqish.

So'nggi o'n yillikda ham xorijiy (M.Garaigordobil, R.M.Kovalski, S.P.Limber, D.Olveys, D.Patchin, S.Xinduya va boshqalar) ko'plab asarlari paydo bo'ldi.

Hozirgi vaqtda kiberbullingning ko'plab ta'riflari mavjud, ammo bu hali o'rnatilmagan terminologiyaga ega bo'lgan yangi tadqiqot sohasi.

Bizning fikrimizcha, bu hodisani eng to'liqroq ochib beruvchi tadqiqotchilar J.V.Patchin, S.Hinduja kiberbullingni o'zini himoya qila olmaydigan shaxsga qarshi ijtimoiy tarmoqlarda turli zamonaviy texnik elektron vositalardan foydalangan holda qasddan, doimiy (takroriy) tajovuzkor xatti-harakatlar deb tushunadi. Ular kiberbullingning (an'anaviy bezorilik, bahs-munozara, masxara qilishdan farqli o'laroq) xususiyatlarini ta'kidlaydilar, masalan 1) qasddan bezorilik; 2) zararli ta'sir (maqсад qo'rqitish); 3) doimiy takrorlash (bezorilik kuniga 24 soat, haftada 7 kun davom etishi mumkin -

Kiberbulling va an'anaviy bezorilik o'rtasidagi yana bir farq shundaki, onlayn bezorilikning chegarasi yo'q. Olimlarning ta'kidlashicha, kiberbulling ko'pincha anonim (jabrlanuvchi har doim ham o'z jinoyatchisini bilmaydi), virus tarqalishi (qisqa vaqt ichida ko'p odamlarni qamrab oladi), jabrlanuvchiga og'ir azob-uqubatlarni keltirib chiqaradi [o'sha erda]. Ushbu hodisaning anonim tabiati tajovuzkorning mas'uliyatini kamaytiradi, olib tashlaydi, u virtual makonda «yuzma-yuz» ayta olmaydigan yoki qilib bilmaydigan narsani aytadi yoki qiladi. Bundan tashqari, an'anaviy bezorilikda bezorilar o'zlarining xatti-harakatlari jabrlanuvchiga qanday ta'sir qilishini kuzatishi mumkin. Onlayn zo'ravonlik bilan bezovtalanuvchi o'z harakatlarining natijasini, jabrlanuvchining azobini «ko'rmaydi» va zo'ravonlik nishonining barcha oqibatlarini hisobga olmaydi. Shuning uchun, bu tajovuzkorning minimal empatiyasiga va uning jabrlanuvchidan ajralishiga olib kelishi mumkin. Kiberbulling hech qanday o'ziga xos fazilatlarni, masalan, oflayn zo'ravonlik uchun zarur bo'lgan jismoniy kuchni talab qilmaydi. Onlayn zo'ravonlikka jalb qilingan o'quvchi-yoshlar yoshi, jismoniy turi, guruhdagi reytingi va boshqalar bo'yicha farq qilmasligi mumkin, ammo turli darajadagi texnik mahoratga ega o'quvchilar boshqalarga ta'sir qilish qobiliyatiga ega deb qaralishi mumkin. Bu fakt Internetdagi bezorilik holatiga ta'qibchilarning katta qismini jalb qilishga yordam beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, shuni ta'kidlash kerakki, onlayn bezorilikning anonim xususiyati tufayli tajovuzkor jabrlanuvchini kuzatib bo'lmaydi va to'xtatib bo'lmasligini bilib, uning ruhiy salomatligiga tuzatib bo'lmaydigan zarar etkazadi. Jabrlanuvchi o'zini zaif, yolg'iz va kuchsiz his qiladi. Shunday qilib, kiberbulling deyarli hamma joyda (texnik qurilma va Internetga kirishning o'zi kifoya), istalgan vaqtda va doimiy ravishda amalga oshirilishi mumkin.

Kiberbulling tajovuzkorning Internet makonida turli xil harakatlari orqali amalga oshiriladi: mish-mishlar, shaxs haqida yolg'on ma'lumotlar, haqoratli sharhlar, takroriy haqoratomuz xabarlar, tahdidli xabarlar, shu jumladan oila a'zolariga, jamoalardan chiqarib tashlash, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash. va ularni Internetda tarqatish. , uning ruxsatisiz boshqa shaxsning maxfiy ma'lumotlarini, intim fotosuratlarini tarqatish uchun ko'p sonli odamlar ishtirokidagi kuchli emotsional fikr almashish. Ushbu salbiy harakatlarni amalga oshirish uchun elektron pochta, chatlar, ijtimoiy tarmoq saytlari, veb-sahifalar, fotosuratlar, videolar, onlayn o'yinlar va boshqalar ishlatiladi.

Kiberbulling jabrlanuvchiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, masalan, o'z-o'zini hurmat qilishni pasaytirish, depressiyani kuchaytirish va kuchsizlik hissini keltirib chiqarish. Onlayn zo'ravonlikni boshdan kechirgan talabalar umidsizlik, g'azab, norozilik, tashvish va ijtimoiy izolyatsiyani boshdan kechirdilar.

Olib borilgan kuzatish va tahlillar shuni ko'rsatadiki, onlayn bezorilik va o'zini past baho, oiladagi muammolar, o'quv natijalarining pasayishi, maktabdagi zo'ravonlik va turli xil jinoiy xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi va nafaqat o'quvchi qurbonlari, balki o'quvchi tajovuzkorlari ham muammolarga duch kelishadi. Kiberbullingni boshdan kechirgan o'quvchilarning 60% dan ortig'i salbiy tajriba ularning o'rganish va maktabda o'zini xavfsiz his qilish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Maktabda yoki Internetda tahqirlangan o'rta va o'rta maktab o'quvchilari o'z joniga qasd qilish fikrlari va niyatlari haqida ko'proq xabar berishgan. Biroq, tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, kiberbulling qurboni bo'lish maktabdagi zo'ravonlik qurboniga qaraganda o'z joniga qasd qilish fikrlari va xatti-harakatlari bilan ko'proq bog'liqdir.

Shunday qilib, o'quvchi qurbonlari nafaqat psixologik va xulq-atvor bilan bog'liq muammolarga duch kelishadi, balki o'quvchi tajovuzkorlari ham ushbu hodisaning oqibatlaridan aziyat chekishadi va xatti-harakatlarning og'ishlari va ruhiy salomatlik muammolari xavfi ostidadir.

Bezorilar, jabrlanuvchilar bir vaqtning o'zida ham bezori, ham jabrlanuvchi sifatida kiberbullying holatlarida ishtirok etishlari sababli salbiy psixologik oqibatlarni boshdan kechiradi.

O'quvchilik davrida o'quvchi tajovuzkor, jabrlanuvchi va guvoh rollarini «o'ynashga harakat qiladi. Bezori va jabrlanuvchidan tashqari, guvohlarning uch turini ajratib ko'rsatish mumkin:

birinchi turdagi guvoh bezovtalanuvchini qo'llab-quvvatlaydi, boshqa guvoh himoyachi sifatida ishlaydi, jabrlanuvchiga yordam beradi yoki uni qo'llab-quvvatlaydi, uchinchi turdagi guvohlar bitta. kim bezorilik e'tiborsizlik, passiv kuzatuvchi sifatida harakat. Yuqoridagi fikrlar shuni ko'rsatadiki, kiberbulling jiddiy muammo bo'lib, uning oqibatlari dramatik bo'lishi mumkin. Shu sababli, kiberbulling urinishlarini muvaffaqiyatli erta aniqlash o'quvchilarning ruhiy salomatligi va farovonligining kalitidir.

Shuni ta'kidlash kerakki, qo'rqitish va kiberbulling holatlari o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin. Xuddi shu narsa qurbonlar bilan sodir bo'ladi: agar o'quvchilar maktabda (yoki boshqa joylarda) zo'ravonlikka uchragan bo'lsa, ular Internetda bundan ko'proq azob chekishgan. Bunday zo'ravonlik turlari bir-birini to'ldiradi va shu bilan jabrlanuvchining ahvolini og'irlashtiradi. An'anaviy usullar bilan qo'rqitishga uchragan o'quvchilar anonimlikni kutish va boshqa sharoitlarda kiberbullingning nishoniga aylanish ehtimoli ko'proq bo'lishi mumkin. Kiberbulling qurbonlari an'anaviy bezorilik bilan shug'ullanishi mumkin.

O'quvchilar o'rtasida kiberbulling bilan bog'liq yana bir muhim jihat - bu haqiqiy hayotda o'zlari zo'ravonlik qurboni bo'lgan o'quvchilar tomonidan virtual muhitda sodir etilgan tajovuzkorlik harakatlarining ko'pligidir. Boshqacha qilib aytganda, qurbonlar ba'zida an'anaviy zo'ravonlik holatlarida tengdoshlarining hujumlaridan «o'zlarini himoya qilish» usuli sifatida kiber zo'ravonlik rolini o'z zimmlariga oladilar. Shu munosabat bilan, jabrlangan o'quvchi (agressiya oflayn yoki onlayn sodir bo'lishidan qat'i nazar) virtual muhitda «mudofaa» harakati kabi xatti-harakatlarni amalga oshirish uchun eng qulay joy topadi. Onlayn kontekstda jabrlanuvchilar o'zlarining tajovuzkorlaridan qasos olish, o'z shaxsini yashirish, kuchlar muvozanatini o'zgartirish uchun xavfsizroq va qulayroq deb hisoblaydigan vositalarni topadi va shu bilan kuzatuvchilar tomonidan ijtimoiy norozilikdan qochadi.

Bu zo'ravonlik shakllari bir-biriga to'liq mos kelmasligi mumkin, chunki ba'zi o'quvchilar an'anaviy tarzda qo'rqitishni boshdan kechirmasdan, faqat kiberbullingga duchor bo'lishadi.

Maktab iqlimi haqidagi tasavvurlar va kiberbulling holatlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi tadqiqotlar cheklangan. Shuni tan olish kerakki, maktab iqlimi maktab xavfsizligining muhim qismidir. Shuning uchun o'qituvchilar va maktab ma'muriyati maktabda o'quvchilarning o'qishi va rivojlanishi uchun yanada qulay va xavfsiz muhitni yaratishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zi o'qituvchilar har doim ham sodir bo'lgan bezorilikdan xabardor emaslar va ko'rgan narsalariga javob berishga harakat qilmaydilar. Ko'pincha o'qituvchilarning bezorilik, kiberbulling holatlarining oldini olish va kamaytirishga qaratilgan faoliyati etarli darajada samarali emas. Bu hodisalarning o'quvchilarga o'ta salbiy ta'siri tufayli maktab rahbariyati va o'qituvchilari maktab ichida ham, tashqarisida ham noxush hodisalar sonini kamaytirish bo'yicha samarali choralar ko'rishlari zarur. Onlayn zo'ravonlik maktab hududidan tashqarida sodir bo'lishiga qaramay, bu ijtimoiy moslashuvga va o'quvchi shaxsining deformatsiyasiga yordam beradi va jabrlanuvchilar uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Yuqoridagilarga asoslanib, biz kiberbullingga qarshi kurashish uchun quyidagi strategiyalarni ishlab chiqdik:

1. O'qituvchilar va psixologlar uchun: maktabda qulay muhit yaratish, bezorilik/kiberbulling holatlarini aniqlash, jabrlanganlarga psixologik va pedagogik yordam ko'rsatish; o'quvchilar va ota-onalarga kiberbulling va Internetda o'zini tutish qoidalari to'g'risidagi ma'lumotlarni tarqatish va tushuntirishga qaratilgan ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish. Onlayn zo'ravonlikka qarshi tura oladigan va jabrlanuvchiga yordam beradigan guvohlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bezovta qiluvchilarning tajovuzkor harakatlarini to'xtatish uchun eng ko'paralashadiganlar, yuqori empatiyaga ega, tengdoshlari tomonidan yoqtiriladigan va ota-onalari, o'qituvchilari va maktablari bilan ijobiy munosabatlarga ega bo'lgan qizlardir.

2. Ota-onalar uchun: Ota-onalar farzandlari bilan hissiy qabul qilish, ishonch, qo'llab-quvvatlash va hokazo munosabatlarni o'rnatishga yordam berishlari kerak. Har bir ota-ona o'z farzandlarining internetdagi faoliyatini kuzatishi va ularga kiberbullingdan ehtiyot choralarini ko'rishga o'rgatishi kerak. Agar siz onlayn zo'ravonlikning birinchi belgilarini sezsangiz, kiruvchi tarkibni olib tashlash so'rovi bilan darhol jamiyat yoki veb-sayt ma'muriga murojaat qilishingiz kerak. Bundan tashqari, ota-onalar farzandlarini ushbu salbiy hodisaning oqibatlari haqida xabardor qilishlari kerak.

3. O'quvchilar uchun: shubhali xabarlariga javob bermang, profilingiz uchun yuqori darajada himoyalangan parollarga ega bo'ling, shaxsiy ma'lumotlarni uzatmang / nashr qilmang, tajovuzkorni

bloklang, parolingizni hech kimga aytmang.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, quyidagi xulosaga keldik: birinchidan, so‘nggi yillarda mamlakatimizda, jumladan, ta‘lim muhitida o‘quvchilar o‘rtasida kiberbulling holatlari sezilarli darajada ko‘paydi. Shu munosabat bilan, ta‘lim tashkilotining barcha sub‘ektlari (psixologlar, o‘qituvchilar, ota-onalar, talabalar uchun) uchun kiberbullingga qarshi kurashish strategiyalarini ishlab chiqish zarurati mavjud; ikkinchidan, o‘qituvchilardan jismoniy va ruhiy xavfsizlik hissini saqlab qolish uchun qulay maktab muhitini yaratishni talab qiladi; uchinchidan, o‘quvchilar o‘rtasida bezorilik/kiberbulling holatlarini o‘z vaqtida aniqlash va salbiy oqibatlarining oldini olish choralarini ko‘rishga alohida e‘tibor qaratish zarur; to‘rtinchidan, profilaktika dasturida ushbu hodisalarni tushuntirishga qaratilgan ta‘lim tadbirlari bo‘lishi kerak.

Xulosa qilib shuni ta‘kidlash kerakki, ta‘lim maydoni talaba shaxsining shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Xavfsiz maktab muhitini yaratish o‘quvchilarga o‘z tengdoshlari va kattalar tomonidan qadrlanishi va qabul qilinishini his qilishlariga yordam beradi. Shuning uchun zamonaviy jamiyatda odamlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va hamkorlik qadriyatini shakllantirishga katta ahamiyat berish kerak. O‘quvchi shaxsini muvaffaqiyatli rivojlantirish, uning intellektual, ma‘naviy va axloqiy rivojlanishi o‘quvchilarning ota-onalari va o‘qituvchilari o‘rtasidagi yaqin hamkorlikda amalga oshirilishi kerak.

Adabiyotlar

1. Patchin D., Hinduya S. Yozilgan narsa qoladi. Qanday qilib Internet aloqasini xavfsiz va qulay qilish kerak. Moskva: Mann, Ivanov va Ferber, 2020.
2. Xlomov K.D., Davydov D.G., Bochaver A.A. Rossiya o‘quvchilari tajribasida kiberbulling. Psixologiya va huquq. 2019; T. 9. No 2: 276 - 295.
3. Espelage D., De La Rue L. Maktab bezoriligi: uning tabiati va ekologiyasi. Xalqaro o‘quvchilar tibbiyoti va salomatligi jurnali. 2012; № 24: 3 - 10. Mavjud: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22909906/>
4. Volkova E.N., Tsvetkova L.A., Volkova I.V. O‘quvchilar zo‘ravonligining oldini olish bo‘yicha dasturlarni ishlab chiqishning uslubiy asoslari. Sibir psixologik jurnali. 2019; № 74: 88 - 100.